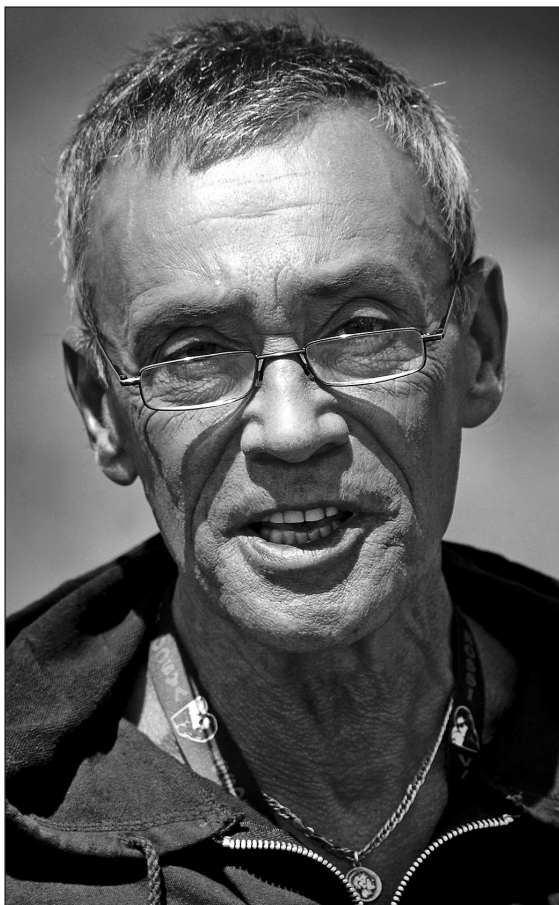

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

12. Носельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, 1990. 254 с.
13. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва: Наука. 1982. 197 с.
14. Прицак О. Печеніги. Український історик. Нью-Йорк, Мюнхен, 1970. №1–3. С. 25–27.
15. Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси. Seminarium Kondakovianum. Prahae. 1927. Т. 1. С. 91–109.
16. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва, Ленинград: изд. АН СССР, 1941. 307 с.
17. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: ООО «АСТ», 2005. 557 с.
18. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuncione treverense. Rec. F. Kurze. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historicis recusi. Hannoverae: impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. 196 p.

ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ ХІХ СТ.

Наталія Діанова

доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри історії України
 ДЗ «Південноукраїнський
 національний педагогічний
 університет імені К. Д. Ушинського»,
 м. Одеса

Анотація. Проблема заснування та формування населення Одеси упродовж кінця XVIII – початку XX ст. набула надзвичайної актуальності в умовах сучасної гібридної війни з Росією. На противагу міфу про Одесу як російське місто, важливо показати провідну роль неросійського населення, зокрема євреїв, у розбудові міста. На основі документальних матеріалів показано динаміку чисельності єврейського населення. Розглянуто економічну діяльність єврейської общини та її внесок у розвиток економіки та торгівлі Одеси.

Ключові слова: Одеса, єврейське населення, економіка, торгівля, купці.

Abstract. The problem of the establishment and formation of the population of Odessa during the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries became extremely relevant in the conditions of the modern hybrid war with Russia. Contrary to the myth about Odessa as a Russian city, it is important to show the leading role of the non-Russian population, particularly Jews, in the development of the city. On the basis of documentary materials the dynamics number of the Jewish population, its merchants and craftsmen are

shown. The economic activity of the Jewish community and its contribution to the development of the Odesa economy and trade are considered.

Key words: *Odesa, Jewish population, economy, trade, merchants.*

Серед населення міста, яке з самого початку свого існування під назвою Одеса розвивалось за європейськими традиціями і відрізнялось своєю поліконфесійністю, вагоме місце посідали євреї, які упродовж XIX ст. становили значну частину його жителів.

До проблеми формування та розвитку єврейської общини в Одесі в контексті загальних праць з історії Одеси звертались дослідники XIX ст., зокрема, А. Скальковський, С. Беренштейн, В. Надлер, О. Шмідт, В. Яковлев та інші. У своїх працях вони звертали увагу на переселення євреїв до міста з території колишньої Речі Посполитої та Галичини та їх активну участь у торгівлі, в тому числі й зовнішній.

Наприкінці XX ст. з'явилися праці, які присвячені безпосередньо історії євреїв в Одесі. Їх автори: І. Котлер, М. Поліщук, О. Шешенко та С. Ципперштейн зробили спробу розглянути процес формування єврейської общини в місті та її досягнення в галузі економіки й культури. Дослідники розглядали загальну картину розвитку єврейської общини, приділяючи значну увагу питанням релігії та культури.

Метою представленої публікації є дослідження динаміки чисельності євреїв в Одесі упродовж XIX ст. та їх ролі в економічному житті міста.

Євреї проживали в Хаджибеї ще за часів турецького володіння. Підтвердженням цієї версії є старовинні єврейські надгробки, датовані 1770-ми роками. За версією А. Скальковського, в 1784 р. туди переселились близько 220 євреїв з Кримського півострова [1, с. 315]. Але з початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. переважна більшість із них встигла залишити Хаджибей. Після 1795 р. до міста почали переселятись євреї з території колишньої Речі Посполитої, яких приваблювали можливості порту та обіцянки царського уряду про надання їм усіх прав, що мало християнське населення. Відповідно до результатів першого перепису населення Одеси 1795 р., у місті проживало 2 349 осіб податного населення, 240 з яких були євреями, що становило близько 10% усіх жителів [2, с. 834].

Варто зазначити, що усупереч щедрим обіцянкам Катерини II, розселення євреїв обмежувалось так званою «зоною осілости», до якої входили міста та містечка півдня України, де вони мали платити подвійний податок. Ситуація покращилась лише на початку XIX ст., коли відповідно до указу Олександра I від 9 грудня 1804 р. «Положення про влаштування євреїв», єврейське населення отримало низку пільг, зокрема:

можливість записуватись до станів купецтва та міщанства без оплати подвійного податку; підприємцям, купцям та ремісникам дозволялось виїжджати за межу осілості; діти могли отримувати освіту в державних школах, гімназіях, університетах та інших закладах освіти [3]. А. Скальковський стверджував, що відразу після публікації цього закону 300 євреїв з Галичини, які були досвідченими купцями, мали значні капітали і торгові зв'язки з європейськими країнами, переселилися до Одеси. Вони почали займались зовнішньою торгівлею й відкрили свої торгові будинки в місті [4, с. 143].

З точки зору І. Котлера значна кількість євреїв із Брод переселилась до Одеси лише в 1820-ті роки, а слідом за ними – єврейські переселенці з Австрії та Німеччини, за якими закріпилась уже традиційна назва «бродські євреї». Тоді ж у місті поселилась і значна частина бідних євреїв, які працювали вантажниками в порту та добували камінь в катакомбах [5, с. 13, 15].

Попри розбіжність поглядів дослідників стосовно точної дати переселення різних груп євреїв до міста, не викликає заперечень той факт, що вони створили потужну общину, чисельність якої упродовж ХІХ ст. невинно зростала. Підтвердженням є документальні матеріали, представлені в таблиці 1.1., які дають можливість простежити цей процес.

Таблиця 1.1.
Чисельність єврейського населення в Одесі в ХІХ ст.

Місто	1827 р.		1857 р.		1884 р.		1897 р.		1900 р.	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Одеса	2 834	10	13 204	13	61 000	24	124 511	31	133 739	31

Таблицю складено на основі даних: [6, арк. 68]; [7, арк. 101, 101 зв.]; [8, арк. 140]; [9, с. VI.]

Варто зазначити, що підрахувати загальну кількість єврейського населення за даними офіційної статистики досить непросто. Неточність даних, зазначених у статистичних документах, зумовлена тим, що євреї, задля власної безпеки намагалися всіляко уникнути державного обліку. Навіть у першому загальному переписі Російської імперії 1897 р. чисельність євреїв, підрахованих відповідно належності до рідної мови (124 511 осіб), значно відрізняється від їхньої кількості, врахованої за віросповіданням (138 935 осіб) [9, с. VI, VII]. Ця різниця досить суттєва і становить 14 424 особи, що підтверджує версію про уникнення євреями офіційного обліку, викликаного недо-

вірою до державної політики. Церковні документи є більш точними, так як вони враховували усіх юдеїв, приписаних до синагог.

Позиції про те, що церковні документи є більш точним джерелом, порівняно із статистичними матеріалами, дотримувався й академік П. Кеппен, який очолював статистичний відділ Російського географічного товариства. Працюючи над дослідженням проблеми етнічного складу Російської імперії, він у 1857 р. зібрав церковно-парафіяльні списки, надісланими йому з переважної більшості парафій країни, у тому числі й з Одеси. «Парафіяльні списки» П. Кеппена включають і списки з усіх шести одеських синагог, які діяли на той час. Вони відрізняються найбільшою точністю й дають змогу підрахувати питому вагу цієї етнічної групи по відношенню до загальної кількості міських жителів [10, с. 174].

У цілому дані, наведені в таблиці, свідчать про динаміку чисельності єврейського населення Одеси і зростання показника питомої ваги по відношенню до загальної чисельності міських жителів. Упродовж 1827-1900 рр. кількість євреїв в Одесі збільшилась в 47 разів, а питома вага зросла з 10% до 31%.

Єврейське населення міста було представлене купецтвом і міщанством. Статистичні матеріали, які стосуються купецтва є більш точними. Запис до купецьких гільдій автоматично відображав кількість купців та їх капіталів. Згідно з «Іменним списком купців» 1809 р., в Одесі зареєстровано 220 купців (маються на увазі не особи, а капітали), із яких 34 були євреями, капітали яких сягали 16% від загальної кількості. При цьому чотири належали до 1-ї гільдії, представники якої мали право на зовнішню торгівлю [11, арк. 69–74]. З кожним роком кількість євреїв у всіх купецьких гільдіях значно зростала. Вони стали серйозними конкурентами для грецьких купців, які в першій половині XIX ст. посідали пальму першості в зовнішній торгівлі. Цей конфлікт економічних інтересів спричинив перший єврейський погром в Одесі в 1821 р., який однак не вирішив проблему конкуренції.

У 1822 р. у місті проживало 96 купців 1-ї гільдії, серед яких 33 були євреями. На 1848 р. кількість єврейських купців значно зросла. До 1-ї гільдії належали 78 купців із капіталом 105 000 крб., до 2-ї – 39 із капіталом 48 000 крб. і до 3-ї – 1 542 особи, які проголосили капітал в 784 800 крб. [12, арк. 10–12, 14].

У середині XIX ст. експортом зерна через Одеський порт успішно займались єврейські купецькі родини Бродських, Гуровичів, Ефрусів, Низгурице-рів, Рафаловичів та інші, отримуючи при цьому значні прибутки. Поступово вони витіснили грецьких та італійських купців із зовнішньої торгівлі. Упродовж 1860–1870-х рр. євреї очолювали торгівельно-промисловий комплекс Одеси. Єврейські купці становили 37% серед усіх купців 1-ї гільдії. Їм належало 35% фабрик і заводів та половина торгових закладів у місті. А вже в

1890-ті рр. єврейські купці в Одесі становили 48% по відношенню до загальної кількості та половину серед експортерів зерна. Найбільш впливовими на цей час були торгові контори А. Грінберга і С. Барбаша [13, с. 41, 84–85].

Звертає на себе увагу той факт, що в досліджуваний період російські купці належали здебільшого до 3-ї гільдії та не брали участь у зовнішній торгівлі. Виключенням були одеські купці 1-ї гільдії А. Крамаров та родина Новікових.

Єврейське міщанство Одеси упродовж XIX ст. теж мало стійку тенденцію до зростання, що відображено в матеріалах ревізій. Якщо за даними 7-ї ревізії (1815 р.) в Одеському повіті зареєстрована 1 271 особа, 8-ї ревізії (1833 р.) – 6 327 осіб [14, арк. 27–46], 9-ї (1891 р.) – 7 559 осіб і 10-ї (1858 р.) – 7 590 осіб [15, арк. 33]. Таким чином, лише за офіційними статистичними даними, упродовж дореформеного періоду чисельність єврейських міщан в Одесі зростає щонайменше у 6 разів.

Серед єврейського міщанства були представники різних соціальних груп, переважно більшість серед яких становили ремісники. У 1857 р. їх налічувалось близько 1 165 осіб. Вони були вправними шевцями, кравцями, склярами, майстрами по металу та дереву тощо [16, арк. 47–51]. Упродовж наступних 50-ти років чисельність ремісників значно зростає. М. Поліщук зазначив, що уже в 1880-ті рр. серед одеських робітників було 10 798 євреїв, а ще 3 982 особи зареєстровані як члени цехів. У 1890-ті роки єврейські ремісники становили 37% серед їх загальної кількості [13, с. 50–53].

Завдяки активній економічній діяльності одеських євреїв та зростанню їх ролі в громадському житті, Одеса стала центром єврейської освіти, науки і культури. Наприкінці XIX ст. у місті діяло 7 синагог та 42 молитовні будинки. В Одесі були закладені кращі традиції єврейської літератури, музики і мистецтва. Єврейські науковці зробили свій внесок у розвиток історичної науки, фізики, біології, математики тощо.

Таким чином, одеські євреї упродовж XIX ст. вписали яскраву сторінку в історію розвитку торгівлі, економіки, науки і культури. Єврейське купецтво відіграло провідну роль у міжнародній торгівлі, орієнтованій насамперед на експорт зерна через Одеський порт. Кошти, отримані внаслідок торгових операцій сприяли розвитку ремесел та культури. При цьому євреї зберегли свою національну самобутність та релігію.

Список використаних джерел

1. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса: Тип. Нитче, 1850. Ч. 1. 364 с.

2. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Санкт-Петербург: Военная типография, 1863. Ч. 2. 874 с.
3. ПСЗРИ-I. Т. XXVIII. №21 177.
4. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса: в Гор. Тип., 1837. 296 с.
5. Котлер И. Очерки по истории евреев. Одесса-Иерусалим, 1996. 204 с.
6. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.
7. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 5.
8. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. 196 с.
10. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
11. ДАОО. Ф. 4. Оп. 5. Спр. 10.
12. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30.
13. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии (1881-1904). Москва: Мосты культуры, 2002. 446 с.
14. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50.
15. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60.
16. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54.

ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

Віктор Савченко

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»,
м. Одеса

Анотація. *Стаття присвячена аналізу стану кельтських досліджень в Україні. Вказується, що кельтська цивілізація мала вплив, не тільки на терени українських Карпат, а й на регіон басейну Дніпра. Зарубинецька та постзарубинецькі культури треба розглядати частинами так званої «кельтської вуалі» (провінційної латенської культури). На початку нової*

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014